

भारतातील ज्ञान निर्मितीचा इतिहास

घटक १ : भारतीय ज्ञान व्यवस्था परिचय

प्रास्ताविक

भारतला मोठा प्राचीन वैभवशाली इतिहास लाभला आहे. वेळोवेळी झालेल्या संशोधनातून आपल्याला लाभलेल्या या वारसाची सत्यता सिध्द झाली आहे. आपल्या संस्कृतीने मानवासह सर्व सजीवांचा महत्त्व स्थान देत एक व्यापक आदर्श निर्माण केला आहे. या संस्कृतीने साध्य केलेला विकास आश्चर्यकारक व अभिमानास्पद आहे. हडप्पा सारखी प्राचीन संस्कृती येथे उदय व विकास पावली. या संस्कृतीचा विस्तार मोठ्या भूभागावर झाला होता. सुमारे दोन हजार पेक्षा जास्त हडप्पा स्थळांचे उत्खनन झाले आहे. राखीगढी येथील मानवी सांगाड्यावरून ही संस्कृती अति प्राचीन असून ती सुमारे आठ हजार वर्षापूर्वीची आहे. आजच्या भारत पाकिस्तान व अफगाणिस्तान या तीन देशात या संस्कृतीचा विस्तार होता. मांडा, धोलावीरा, लोथल, कालीबंगन, राखीगढी, आलमगीरपूर, भिराना, दायमाबाद अशी भारतात सुमारे १५०० पेक्षा जास्त स्थळे शोधली आहेत. प्राचीन जगातील सर्वात प्रगत व नागरी संस्कृती म्हणून ही संस्कृती ओळखली जाते. या संस्कृतीची नगररचना सर्वोत्कृष्ट होती. स्थापत्य कलेचा मोठा विकास झाला होता. कारखाने उद्योग यांचा विकास झाला होता. जगात दूर पर्यंत त्यांचा संपर्क व व्यापार होता. धातुकाम प्रगत होते. मिश्र धातूचे ज्ञान या लोकांना होते. सिंचनाच्या सुविधा, जलव्यवस्थापन उत्तम होते. शेतीचा विकास होत होता. शेतीस महत्त्व असल्याने निसर्ग देवतांच्या पूजा होत असत. वेदात याचे पुरावे मिळतात.

थोडक्यात येथे विकसित संपन्न संस्कृती होऊन गेली. या संस्कृतीचा जगाशी संपर्क होता. त्यातून येथे प्रचंड ज्ञान निर्माण झाले ते जगभर पोहोचले व जगातील अनेक गोष्टी येथे आल्या. त्यातून नव ज्ञान निर्मितीची पायाभरणी झाली. ज्ञान साधनेला येथे अवकाश व सन्मान मिळाला त्यातून मोठी ज्ञान निर्मिती येथे झाली. हे प्राचीन भारतीय ज्ञान सर्वात जुन्या आणि समृद्ध परंपरांपैकी एक आहे. वेद, उपनिषदे, पुराणे आणि इतर ग्रंथांतून विज्ञान, तत्त्वज्ञान, गणित, आयुर्वेद, योग यासारख्या अनेक विषयांचे सखोल ज्ञान मांडलेले आहे. ज्यातून जगाला महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

ही ज्ञान निर्मिती विविध क्षेत्रात झाली. भारताच्या या ज्ञानाची विशेषता म्हणजे त्याचे आध्यात्मिक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाने समाजाच्या सर्व अंगांना स्पर्श करणारे विचार मांडले आहेत. हजारो वर्षात विविध क्षेत्रात निर्माण व विकसित झालेले ज्ञान एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत जाऊन त्यांचे जतन व संवर्धन होत गेले. या ज्ञान प्रणालीमध्ये मानवी जीवन, निसर्ग व विश्वाचे परस्परावलंबन इत्यादीचे समग्र आकलन समाविष्ट आहे. या ज्ञानप्रणालीची मूळ वेद व त्यावर आधारित प्राचीन साहित्यात तसेच पिढ्यान पिढ्या जतन केलेल्या चालीरीती व मौखिक परंपरेत दिसते. धर्माच्या माध्यमातूनही ही ज्ञान परंपरा संवर्धित व संरक्षित झाली आहे. तिने विविध क्षेत्रात आपले योगदान दिले आहे. गणित, खगोलशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, अर्थशास्त्र, धातुशास्त्र, योगशास्त्र, तत्त्वज्ञान, शिक्षण व स्थापत्य अशा अनेक विषयात भारतीय ज्ञान प्रणालीचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. त्याचा वारसा व इतिहास जाणून घेणे आवश्यक आहे. आजही या ज्ञानाचा वापर आधुनिक काळात प्रेरणा व मार्गदर्शन म्हणून केला जातो.

अ) भारतीय ज्ञान प्रणाली व्याख्या, व्याप्ती आणि ज्ञानाचे महत्त्व

मानवी सभ्यतेत ज्ञानाला व शिक्षणाला खूप महत्त्व आहे. मानवी समुहाने मिळविलेले व निर्माण केलेले ज्ञान त्यांच्या प्रगतीचा पुरावा असतो. भारतीय ज्ञान प्रणाली ही जगातील सर्वात प्राचीन आणि व्यापक ज्ञान परंपरांपैकी एक मानली जाते. या प्रणालीत मानवाच्या सर्वांगीण विकासाला महत्त्व दिले गेले आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीने विविध क्षेत्रात मारलेली मजल व दिलेले योगदान खूप महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे त्याचे महत्त्व समजून घेणे आवश्यक ठरते. हजारो वर्षात विविध ग्रंथ, मौखिक ज्ञान परंपरा, चालीरीती, प्रथा परंपरा, पारंपरिक व्यवसाय यातून भारतीय ज्ञान एका पिढीकडून पुढच्या पिढीला दिले गेले. यामुळे या काळात भारत एक राष्ट्र म्हणून सांस्कृतिक एकात्मतेच्या बहुसांस्कृतिक धाग्यात जोडला गेला. त्यामुळे भारतीय ज्ञान परंपरा व्याख्या, व्याप्ती व त्याचे महत्त्व समजून घेणे आवश्यक आहे.

येथे भारतीय ज्ञान परंपरेचा विचार करताना भारताचा विस्तारित भौगोलिक प्रदेश गृहीत धरला आहे. आज भारतात नसलेला भूभाग पूर्वी आपला होता. त्यामुळे त्याभूभागाचाही समावेश भारतीय ज्ञान परंपरा म्हणताना भारतीय शब्दात आहे. उदाहरणार्थ अफगाणिस्तान, पाकिस्तान, बांगलादेश हे भारताचे भाग होते. येथील भूभाग विविध नावांनी ओळखले गेले. जसे की भारतवर्ष, आर्यावर्त, ब्रह्मावर्त, इलावर्त, अजनाभवर्ष, इंडिया, हिंदुस्तान असे असले तरी ब्रह्मदेश ते अफगाणिस्तान व हिमालय ते हिंदी महासागर असा विस्तीर्ण व वैविध्यपूर्ण प्रदेशाचा विचार येथे केला आहे. या विस्तीर्ण प्रदेशात विविधांगी ज्ञान निर्माण झाले.

हजारो वर्षात विविध भारतीय भाषा व वैविध्यपूर्ण भौगोलिक प्रदेशात उपलब्ध असंख्य ग्रंथ, विविध प्रकारच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक चालीरीती व परंपरा, वैशिष्ट्य व वैविध्यपूर्ण कलाकृती, इतिहास, विविध आचार व विचार पद्धती तसेच शहाणपण या सर्वच समावेश भारतीय ज्ञान परंपरेत होतो.

यात आपण निर्माण केलेले व इतरांकडून स्वीकारलेले यांचाही समावेश होतो. आमच्याकडे सर्वच होते व आमच्याकडे काहीच नव्हते असा टोकाचा विचार यात असणे अपेक्षित नाही. आपल्या ज्ञान परंपरेत काही गैरसमज, अंधश्रद्धा देखील मिसळलेल्या आहेत. पण त्यामुळे या ज्ञान प्रणालीस कमी लेखू नये. तर प्रचंड व्यापक व विविधांगी या ज्ञान परंपरेतून शहाणपणाने सिध्द झालेले ज्ञान मांडण्याची अवघड कसरत करावी लागते. अर्थात त्यातही विविध दृष्टीकोन आहेत. कारण काळाच्या ओघात ज्ञानाचे संदर्भ बदलले आहेत. मानवास अडचण आली की तो त्यावर उपाय शोधतो. अशा अनेक अडचणी व प्रश्न मानवास कायमच पडत आले व त्याने त्यातून मार्ग काढले आहेत. त्यातून त्याला ज्ञान मिळाले. त्याचे अनुभवसिध्द ज्ञान समाजाने उपयोगात आणले. हे ज्ञान विविध मार्गांनी पुढील पिढीकडे संक्रमित केले जाते. त्यातून ज्ञान परंपरा विकसित होते. भारतीय ज्ञान प्रणाली केवळ बौद्धिक आणि वैज्ञानिक क्षेत्रांमध्येच महत्त्वाची नाही, तर ती नैतिकता, समाजशास्त्र आणि सांस्कृतिक मूल्यांनाही समान महत्त्व देते. योग आणि ध्यान यांच्या माध्यमातून शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याचा समतोल राखण्यावरही भर दिला जातो. या प्रणालीने मानवजातीला सर्वांगीण विकासाचा मार्ग दाखवला आहे. ज्यात शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक विकास होतो. आजच्या आधुनिक काळातही भारतीय ज्ञान प्रणालीतील तत्त्वज्ञान आणि शास्त्रांवर आधारित अभ्यासक्रम, संशोधन आणि विचारमंथन सुरू आहेत. यामुळे विशेषतः ताणतणाव, नैतिकता आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्राचीन भारतीय ज्ञानाचा उपयोग आणि महत्त्व वाढत चालले आहे

थोडक्यात भारतीय ज्ञान प्रणाली म्हणताना विस्तीर्ण प्रदेशातील विविध स्वरूपाच्या ज्ञानाचा समावेश या ज्ञान परंपरेत झाला आहे.

१) मानवी हितासाठी ज्ञान प्रसार करणारी प्रणाली विकसित होणे आवश्यक असते.

२) या प्रणालीमुळे ज्ञानातून अनुभव प्राप्त करून देणारी अंतर्दृष्टी विकसित होते.

- ३) या प्रणालीमुळे लाभार्थी सुसंस्कारीत होतात.
- ४) भारतीय ज्ञान अगाध असून ते प्रसारित करणारी प्रणाली विशाल आहे
- ५) मानवी आव्हाने व त्यांना तोंड देण्याचे मार्ग शोधण्याची हि प्रक्रिया आहे.
- ६) अनुभव, आकलन, निरीक्षण, प्रयोग, अनुमान व विश्लेषण असा ज्ञान प्राप्तीचा मार्ग आहे.
- ७) येथे मौखिक परंपरेने एका पिढीकडून पुढील पिढीला ज्ञान देत त्याचे जतन, संरक्षण झाले आहे.
- ८) पुढे लेखन कला शोधनंतर ज्ञानाचे संकलन ग्रंथरूपात होऊन जतन झाले.
- ९) ज्ञानाचे वर्गीकरण व तर्कसंगत मांडणीतून हे ज्ञान प्रणालीचे आवश्यक भाग आहेत.
- १०) ज्ञान वर्गीकरणात संवाद, तार्किक मांडणी, ज्ञान संक्रमण, विश्लेषण याची रचना व्हावी लागते.
- ११) भारतीय ज्ञान परंपरा निर्मितीत दीर्घकाळापासून अनेकांचे विविधप्रकारचे योगदान लाभून हे ज्ञान व्यापक व विविध प्रकारचे आहे.

भारतीय ज्ञानप्रणालीचा व्याप्ती

भारतीय ज्ञानप्रणालीचा प्रवास आपल्याला अचंबित करणारा आहे. वेद, वैदिक साहित्य, पुराणे, महाकाव्य, विविध संहिता, दर्शने, शास्त्र, व्याकरण ग्रंथ यांच्या आधारे आपल्याला हा प्रवास समजून व जाणून घेता येतो. या सर्व साहित्यासह खगोल व गणित, स्थापत्य विषयक ग्रंथ उपलब्ध आहेत. उपचार पद्धतीवरील ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. यावरून भारतीय ज्ञानची व्यापकता लक्षात येते.

भारतीय ज्ञान परंपरा अत्यंत विस्तारित आहे तशी सर्वसमावेशक आहे. जीवनाशी संबंधित सर्व विषयांच्या ज्ञानाची निर्मिती भारतीय परंपरेत झालेली दिसते. मानवी जगणे समृद्ध करणारा हा ठेवा आहे. हा ज्ञानठेवा सूत्र व संक्षिप्त रूपात आहे. पाठांतराच्या माध्यमातून हे ज्ञान सुरुवातीस संक्रमित होत असल्याने त्याचे सूत्र व संक्षिप्तीकरण झाले. भारतीय ज्ञानप्रणाली खूप महत्त्वाची आहे. जगाला त्यातून फायदा मार्गदर्शन आहेच पण भारतीयांनाही यातून विविधस्तरावर झालेला व होणारा फायदा महत्त्वाचा आहे. थोडक्यात भारतीय ज्ञान परंपरेची व्याप्ती पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान - भारतीय खगोलशास्त्र , गणित , आणि भौतिकशास्त्र या क्षेत्रांमध्ये मोठे योगदान आहे. आर्यभट्ट, भास्कराचार्य आणि ब्रह्मगुप्त यांसारख्या गणितज्ञांनी शून्य, दशमान पद्धत, त्रिकोणमिती यांसारख्या महत्त्वपूर्ण शोधांची मांडणी केली.

२. आयुर्वेद आणि वैद्यकशास्त्र - आयुर्वेद ही जगातील सर्वात जुनी वैद्यकशास्त्र प्रणाली आहे. यात शरीर, मन आणि आत्म्याचा समतोल राखण्यावर भर दिला जातो. चरक आणि सुश्रुत यांसारख्या ऋषी वैद्यांनी औषधी वनस्पतींचा वापर आणि शल्यचिकित्सेचा विकास केला.

३. योग आणि ध्यान - योग आणि ध्यान ही भारतीय ज्ञान परंपरेतील महत्त्वाची तत्त्वे आहेत. पतंजलींनी मांडलेल्या योगसूत्रांतून शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याचा समतोल साधण्याचे मार्गदर्शन मिळते, जे आज जगभर प्रसिद्ध झाले आहे.
४. तत्त्वज्ञान आणि धर्म - भारतीय तत्त्वज्ञानात वेदांत, उपनिषद, भागवद्गीता आणि धर्मशास्त्र यांसारखे ग्रंथ मोलाचे योगदान देतात. कर्म, धर्म, मोक्ष आणि पुनर्जन्म यांसारख्या संकल्पना मानव जीवनाच्या नैतिक व आध्यात्मिक विकासाला मार्गदर्शन करतात.
५. कला आणि संगीत - नाट्यशास्त्र, संगीत आणि नृत्य या भारतीय कलाशाखा प्राचीन काळापासून विकसित झालेल्या आहेत. भारतीय शास्त्रीय संगीत आणि नृत्य परंपरा जगभरातील सांस्कृतिक विरासत समृद्ध करते.
६. भूगोल आणि वास्तुशास्त्र - भारतीय भूगोल शास्त्र आणि वास्तुशास्त्र हे वैज्ञानिक दृष्टिकोनावर आधारित होते. वास्तुशास्त्राने इमारती, घर, मंदिरांची रचना आणि परिसराशी असलेली सुसंगती यावर मार्गदर्शन केले.
७. नीतीशास्त्र आणि राजकारण - कौटिल्याचे अर्थशास्त्र आणि राजधर्म यावर आधारित विचारधारा भारतीय प्रशासन आणि राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरल्या आहेत.
८. सामाजिक विज्ञान - भारतीय समाजशास्त्र आणि मनोविज्ञान हे नैतिकता, आदर्श , आणि जीवन जगण्याच्या विविध पद्धतींचे विवेचन करते. समाजातील विविध जाती, वर्ग आणि परंपरांचा अभ्यास भारतीय ज्ञान परंपरेत केला जातो.

९. पर्यावरण आणि निसर्ग - भारतीय ज्ञान प्रणाली निसर्गाशी सुसंगत जीवनशैलीला महत्त्व देते. पर्यावरण संरक्षण, नैसर्गिक साधनांचा वापर आणि पंचमहाभूतांचे संतुलन राखण्याचे विचार यातून मांडले गेले आहेत. या सर्व ज्ञान शाखांनी भारतीय ज्ञान प्रणालीला व्यापक बनवले आहे. ज्याचा प्रभाव आधुनिक काळातही दिसून येतो.

भारतीय ज्ञानप्रणालीचे महत्त्व

भारतीय ज्ञान प्रणाली विस्तृत व्यापक असून मानवी जगण्यासाठी मार्गदर्शन देणारी उपयुक्त ज्ञान परंपरा आहे. बदलत्या काळात व बदलत्या जीवनशैलीत ही ज्ञान परंपरा महत्त्वाची आहे. आधुनिक काळातील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी व विविध प्रश्न सोडविण्याची क्षमता असलेली ही ज्ञान परंपरा आहे. या परंपरेतील ज्ञान अभ्यासातून अनेक फायदे होतात. भारतीय ज्ञान परंपरा महत्त्व पुढीलप्रमाणे...

१) आत्मविश्वास प्राप्ती

भारतीय ज्ञान परंपरा भारतीयांचा आत्मविश्वास वाढविणारी आहे. भारतीयांना कमी लेखणाऱ्या परंपरामुळे निर्माण होणारा न्यूनगंड या ज्ञान परंपरेमुळे दूर होईल. भारतीय संस्कृती प्रगत उन्नत व विकसित होती हे सिद्ध होईल. या ज्ञान परंपरेत शाश्वत विकासाला महत्त्व दिले आहे. विविध प्रकारच्या ज्ञान मांडणीतून येथे मानव निसर्ग संबंध सुधारण्याचे महत्त्व व मार्ग दिले आहेत.

२) अस्मिता जागृती

येथील भाषिक व सांस्कृतिक अस्मिता जागृतीस ही ज्ञान प्रणाली उपयुक्त आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेने भारतीय संस्कृतीला भक्कम आधार दिला आहे. शास्त्रीय संगीत, नृत्य, काव्य यासह विविध कलांचे (उदा. चित्रकला) महत्त्व भारतीय ज्ञान परंपरेने वाढवले आहे .

३) राष्ट्राभिमान वाढ

पारतंत्र्य काळात राजकीय लढा विस्तारित करण्यासाठी या ज्ञान प्रणालीचा उपयोग झाला आहे. राजकीय स्वातंत्र्य बरोबर सांस्कृतिक स्वातंत्र्यासाठी याचा उपयोग होतो. स्वदेश, स्वभाषा, स्वतंत्र्य, स्वज्ञान व स्व - निष्ठा याविषयी जागृती निर्माण होऊन राष्ट्राभिमान वृद्धिंगत होईल अशी ही भारतीय ज्ञान परंपरा आहे. यातून देशी आत्मभान निर्माण होईल.

४) जागतिक मान्यता व महत्त्व

भारतीय ज्ञान परंपरेच्या अभ्यासातून व प्रसारातून आपल्या परंपरागत ज्ञानाला आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळेल. आपणास आर्थिक सुरक्षा व राष्ट्राभिमान जोपासणे सोईचे होईल. पूर्वजांची विचार प्रक्रिया जाणून घेण्यासाठीही या परंपरेचा उपयोग होतो. आध्यात्मिक उन्नतीला या परंपरेत मोलाचे स्थान असून आधुनिक जीवनातील अस्थिरता आणि असंतोष कमी करण्याचा मार्ग या परंपरेत आहे.

५) मुल्यांवर आधारित मार्गदर्शन

भारतीय ज्ञान संरक्षण व जतन समाजाच्या कल्याणासाठी आवश्यक आहे. कारण या ज्ञान परंपरेत नैतिक मुल्यांची जोपासना आहे. सत्य, अहिंसा, करुणा आणि संयम यांसारख्या मूल्यांवर आधारित जीवनाचा मार्ग भारतीय ज्ञान परंपरा शिकविते. पारंपरिक ज्ञानाचे जतन हे सांस्कृतिक विविधता, संस्कृतीच्या आणि पर्यायाने समाजाच्या अखंड प्रगतीसाठी महत्त्वाचे आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेत मानवता आणि करुणा यांना महत्त्व असून अनेक महान (संत, महात्मा) व्यक्तींनी या तत्वांचा प्रचार प्रसार केला आहे.

६) समस्या निवारण

वर्तमनातील तसेच भविष्यातील आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी मौल्यवान मार्गदर्शन देणारी ही भारतीय ज्ञान परंपरा आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेतून प्राप्त होणारे अध्यात्मिक मार्गदर्शन जीवनातील विविध समस्यां सोडविण्यास मदत करते. आत्मसाक्षात्कार आणि शांती देणारे हे ज्ञान आहे.

७) वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा प्रसार

भारतीय ज्ञान परंपरा अभ्यासातून येथील परंपरांच्या मागील दृष्टिकोन, वैज्ञानिक तत्त्वे समजून घेण्यास उपयोग होतो. भारतीय ज्ञान परंपरेने वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन दिले असून त्यामुळे विविध भारतीय संशोधकांनी विविध क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले आहे.

१५) विविध प्रकारचे फायदे

भारतीय ज्ञानप्रणालीचे जतन समाजाला आर्थिक प्रगती साधण्यास उपयुक्त ठरेल. तसेच शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य आणि संतुलन यासाठी आयुर्वेद आणि योगाच्या माध्यमातून फायदा होतो. आयुर्वेदाच्या आहारविहार पद्धती आधुनिक वैद्यकशास्त्रालाही पूरक आहेत.

थोडक्यात भारतीय ज्ञान परंपरा वैशिष्ट्यपूर्ण व उपयुक्त असून या ज्ञान परंपरेचे महत्त्व वरीलप्रमाणे आहे.